

ГЕОГРАФИЯ ИЛИМДЕРИ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOGRAPHICAL SCIENCES

DOI:10.26104/NNTIK.2023.37.76.007

Сарсеитова А.Ш. Кадыралиева Б.К. Эсенкул уулу Т.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ФЛОРАЛЫК РЕКРЕАЦИЯЛЫК РЕСУРСТАРЫ

Сарсеитова А.Ш. Кадыралиева Б.К. Эсенкул уулу Т.

ФЛОРИСТИЧЕСКИЕ РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ КЫРГЫЗСТАНА

A. Sarseitova, B. Kadyralieva, Esenkul uulu T.

FLORAL AND RECREATIONAL RESOURCES OF KYRGYZSTAN

УДК: 556.115:582 (575.2)(04)

Кыргыз Республикасынын биологиялык ресурстары өлкөнүн экономикасында жана салттарында маанилүү ролду ойнойт. Көптөгөн түрлөрү тамак-аш же соода максатында колдонулат – бул адамдар колдонгон жапайы өсүмдүктөрдүн 600 түрүн камтыйт. Республика – үй-бүлөлүк жемиси өсүмдүктөрүнүн келип чыгуу борбору жана ушул жерде ушул өсүмдүктөрдүн бир катар жапайы ата-бабалары бар (мисалы, жаңгак, алма, өрүк жана мисте). Табигый жашоо чөйрөсү жерди салттуу пайдалануу практикасынын маанилүү бөлүгү болуп саналат, мисалы, тоо чөптөрүн эксплуатациялоого негизделген мал жаюу. Кыргыз элинин каада-салты жана маданияты өлкөнүн жапайы жаратылышы жана ландшафты менен тыгыз байланышта, буга мисал катары байыркы кыргыз эпосу «Кожожаш» боло алат. Биологиялык ар түрдүүлүктү жоготуу адамдардын жашоо-турмушуна жана жашоо деңгээлине түздөн-түз жана кыйыр таасирин тийгизет – бул суунун сапатына, жаратылыш ресурстарына жетүүгө, каада-салттардын жана маданияттын биологиялык ар түрдүүлүк менен байланышына да тиешелүү.

Негизги сөздөр: токойлор, мисте, арча, карагай, пахта, чычырканак, жоогазын, каперс, эдельвейс.

Биологические ресурсы Кыргызской Республики играют важную роль в экономике и традициях страны. Многие виды используются как продукты питания или для коммерческих целей – сюда входит 600 видов диких растений, используемых человеком. Республика – происхождения одомашненных фруктовых культур и здесь до сих пор имеется ряд диких предков этих растений (например, грецкий орех, яблоки, урюк и фисташка). Естественная среда обитания – жизненно важная часть практики традиционного использования земли, например, выпас скота, который основан на эксплуатации горных лугов. Традиции и культура кыргызского народа тесно связаны с дикой природой и ландшафтом страны, примером может служить древний кыргызский эпос «Кожожаш». Потеря биоразнообразия оказывает как прямое, так и косвенное воздействие на благополучие и уровень жизни людей – это относится и к качеству воды, и доступу к природным ресурсам, и к связи традиций и культуры с биоразнообразием.

Ключевые слова: леса, фисташки, арча, ель, хлопок, облепиха, тюльпан, каперс, эдельвейс.

Biological resources of the Kyrgyz Republic play an important role in the economy and traditions of the country. Many species are used as food or for commercial purposes – this includes 600 species of wild plants used by humans. The Republic is the center of origin of domesticated fruit crops and there are still a number of wild

ancestors of these plants (for example, walnuts, apples, apricots and pistachios). Natural habitat is a vital part of the practice of traditional land use, for example, cattle grazing, which is based on the exploitation of mountain meadows. The traditions and culture of the Kyrgyz people are closely connected with the wildlife and landscape of the country, an example is the ancient Kyrgyz epic «Kozhoshash». The loss of biodiversity has both direct and indirect effects on the well-being and standard of living of people - this applies to water quality, access to natural resources, and the connection of traditions and culture with biodiversity.

Key words: woods, pistachios, juniper, spruce, cotton, sea buckthorn, tulip, capers, edelweiss.

Бардык өсүмдүк түрлөрүнүн жыйындысы флора деп аталат. Ал эми кандайдыр бир аймактын бардык өсүмдүк үлгүлөрүнүн жыйындысы өсүмдүктөр болуп эсептелет [1]. Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгү ар кандай табигый-климаттык зоналардын флорасынын кесилиши болгондой эле анын географиялык абалына да мүнөздүү. Кыргызстандагы өсүмдүктөр дүйнөсүндө 3,5 миңден ашуун түрлөр бар [2]. Алардын көпчүлүгү тоютта, дары-дармекте, булгаары иштетүүдө, эфир майын жана резинаны алууда жана айыл-чарбада колдонулуучу өсүмдүктөр. Ал өсүмдүк түрлөрүнүн жок дегенде төрттөн бири башка жерлерде кездешпейт. Республиканын 3%га жакынын токойлор ээлейт, анын ичинде дүйнөдөгү эң ири жаңгак токою бар. Кыргызстан дары өсүмдүктөргө бай.

Жапайы өсүмдүктөр дүйнөсүндө козу карындардын 2179 түрү, балырлардын 1196, энчилчектердин 495, мох өсүмдүктөрүнүн 183 жана гүлдөрдүн 4100 түрү бар. Кыргызстан – тоолуу өлкө. Ошондуктан бул жерде өсүмдүктөрдүн таралышы бийиктик алкактуулук мыйзамдарына баш ийет. Кыргызстандын аймагындагы жаратылыш комплекстеринин төмөнкү түрлөрү айырмаланып каралат: чөлдөр, талаалар, шалбаалар, шалба-талаалар, токойлор, альп шалбаалары жана тундралар. Өлкөнүн көпчүлүк бөлүгүн тоолор ээлегендиктен, бул жерде өсүмдүктөр дүйнөсүнүн көпчүлүгү тоо өсүмдүктөрү болуп эсептелет.

Мөңгүлөрдө (5 миң метрден жогору) өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрү гана кездешет [3]. Ал жакта шарттар тундрадагыдай өтө катаал болгондуктан

ошол аймакка туура келген өсүмдүктөр гана өсөт. Орто тоо бийиктик алкагына (1,5-3,5 миң метрге чейин) токой-шалбаа-талаа өсүмдүктөрү мүнөздүү. Бул туризм үчүн эң ыңгайлуу алкак. Өсүмдүктөрдүн көптүгү жана ыңгайлуу климат бул алкакта эң популярдуу туристтик иш-чараларды пландаштырууга жана ишке ашырууга мүмкүнчүлүк түзөт [4]. Кыргызстандын токойлорунда 120дан ашык дарак түрлөрү жана көптөгөн экзотикалык бадалдар бар. Көбүнчө карагай, арча, жаңгак-мөмө токойлору жана ошондой эле атайын жайылма токойлор кездешет. Альп алкагында дан эгиндери, мамык чөптөр, бетеге жана башка чөптөр менен капталган белгилүү бийик тоолуу жайлоолор бар. Биздин шалбаалар гүлдүү өсүмдүктөрдүн көптүгү жана ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт.

Кыргызстанда бийик тоолуу чөлдөр да бар, алар деңиз деңгээлинен 3000 метр бийиктиктеги сырттарда (бийик тоолуу түздүктөрдө) жайгашкан. Бул жерлерде жаан-чачын аз жаайт, жай мезгилинде дээрлик күн сайын үшүк жүрөт.

Өсүмдүктөр дүйнөсү абдан чоң. Бирок биз ар кандай бийиктик алкактарда кездешкен өсүмдүктөр дүйнөсүнүн эң белгилүү түрлөрүн гана сүрөттөө менен чектелебиз.

Токойлор – эң маанилүү жаратылыш байлыктарынын бири. Алар Кыргызстандын 705 миң гектарынын ээлейт [5]. Республиканын эң маанилүү токойлорунун бири өлкөнүн түштүгүндө жайгашкан. Ал дүйнөдөгү жалгыз массив катары калган жаңгак-мөмө токою болуп эсептелет. Арстанбап дарыясынын өрөөнүндөгү мөмө-жемиш жана жаңгак токойлору дүйнөдөгү эң чоң токой. Анын аянты 600 000 гектардан ашык, ал эми Арстанбап өзү деңиз деңгээлинен 1700 метр бийиктикте жайгашкан [6]. Жергиликтүү тургундар Александр Македонский Согдианага болгон жоортулунда ушул жерлерден өткөн деген уламыштарды айтып келишет. Легенда боюнча улуу кол башчынын аскерлери Талас өрөөнүндө көчмөндөр менен болгон салгылашууда ысыктан жана суусуздуктан жапа чеккен. Аскерлердин арасында ич өткөк эпидемиясы башталып жоокерлерге ачкачылык коркунучу жаралган. Алар жергиликтүү тургундардан панацеяны үйрөнүшкөн. Калориялуу жаңгактар ачкачылыкты жойгон, ал эми кабыгынан жасалган кайнатма бир канча сааттын ичинде ооруну айыктырган. Улуу кол башчы бул укмуштуу жерден кетип жатып өзү менен кошо Грецияга жергиликтүү токойлордогу жемиштер менен жаңгактарды ала кеткен. Ошентип, Арстанбаптагы жаңгактар Грецияга барып «Грек жаңгагы» деп аталып калган. Легенданын дагы башка бир варианты кездешет. Анда Пайгамбарыбыз Мухаммед жөнөкөй эмгекчил адамга жер бетиндеги бейиш үчүн эң сонун жана ыңгайлуу жерди табууга буйрук берген. Ал адам алыскы өлкөлөрдү көпкө кыдырып жүрүп көбүктөнгөн тоо дарыясы бар кооз өрөөндү кезиктирген. Бирок

ал жерде бир да дарак жок болгон. Ал бул тууралуу Пайгамбарга айтып берет. Адамдын укмуштуу өрөөн жөнүндөгү баянынан илхам алган Пайгамбарыбыз ага ар түрдүү жемиш дарактарынын уруктарын, анын ичинен жаңгак дарагынын уруктарын жиберген. Ал адам тоонун чокусун чыгып, уруктарды өрөөндүн ар тарабына чачкан. Ал акырында чоң токойго айланган.

Биздин тоолуу аймак өзүнө сейрек кездешүүчү бак-дарактардын жана бадалдардын 130га жакын түрүн, алардын ичинен грек жаңгагы, мисте, бадам, алмурут, жапайы өрүк, бөрү карагат, алма дарагы, алча өрүгү, итмурун, чычырканактар өскөн ботаникалык бакчаны камтыйт [7]. Бул токойлордо жыл сайын 600дөн 15500 тоннага чейин жаңгак, 5миң тонна алма, мисте, алча өрүгү жыйналат. Ал жакта жаңгак өстүрүүчүлөрдүн кыялы болгон «Ош», «Десерт» жана тез өсүүчү, суукка чыдамдуу «Идеал» жаңгак түрлөрү кездешет. Биз бийиктиги 30 метрге жеткен чоң жаңгак дарагын көргөнгө көнүп калганбыз. Бирок «Идеал» карлик жаңгак дарагы жерден бир метр бийиктиктеги ар бири 10 грамм болгон жаңгактар менен капталган жашыл дарак. Табигый жаңгак 10-15, ал тургай 20 жылдан кийин жемиш бере баштайт, ал эми жаңы «Идеал» сорту эки жылдан кийин эле жемиш берет. Бул жерде өстүрүлгөн жаңгактын жаңы түрлөрүн Краснодар аймагында, Крымда, Өзбекстанда, Тажикстанда жана Грузияда кездештирүүгө болот. Адамдар жаратылыштын берген бул белегине ырайымдуулук менен мамиле жасап бул жаратылыш комплекстерин сактап калуу үчүн бардык чараларды көрүшөт. Кыргыз тилинде «токойлордун падышасы» дегенди түшүндүргөн Арстанбап көптөгөн жылдар бою улуттук корук болуп келет. Жаңгактын башка түрлөрү сыяктуу эле грек жаңгагы дагы пайдалуу заттарга бай, жыгачы болсо эмеректерди жасоо үчүн колдонулат. Арстанбап өрөөнү өзүнүн жубайы тарабынан чыккынчылыкка кабылып душмандардын колунан каза болгон баатырдын атынан коюлганы да айтылып келет.

Окумуштуулар грек жаңгагынын тарыхый мекени Малайзия экенин аныкташкан. Алардын Кыргызстанга Улуу Жибек Жолунун гүлдөп турган мезгилинде алынып келингени божомолдонууда. Бүгүнкү күндө Арстанбап өрөөнүндө 1000 жылдан бери келе жаткан алп дарактар өсөт. 30 метр, кубаттуу, баш жагы купол сымал, жоон, эки метрлик кучак болгон дарактар дарыя жээктеринде деңиз деңгээлинен 1000-1800 метр бийиктикте өсөт.

Мисте – абдан баалуу дарак. Анын жемиштери абдан пайдалуу жана дарылык касиетке ээ. Бул өсүмдүктүн бутактарында галл чайырдын топтому кездешет, анда кездемелерди боёш үчүн ар түрдүү түстөгү мисте боёгу жасалат. Мисте Фергана кырка тоолорунун кургак тоо этектеринде таралган.

Арча – узак жашаган кереметтүү дарактардын бири, ал эки миң жылга чейин жашайт. Жеке бак-

дарактардын жашы 3 миң жылга чейин жетет. Тянь-Шань тоолорунда диаметри 10 мге жеткен арчанын түрлөрү бар. Арча токойлору Кыргызстандагы бардык токойлордун 40%дан ашыгын түзөт. Арча токойлорунун аянты боюнча Кыргызстан дүйнө жүзүндө биринчи орунда турат. Эң бийик арча 16 метрге чейин жетет. Арча көпчүлүк учурда карагай жана башка ийне жалбырактуу дарактар менен чогуу өсөт. Арчалар өлкөдөгү бардык токойлордун жарымын түзөт. Алар фитонциддерди бөлүп чыгаруу менен абанын жакшырышына шарт түзөт. Арча токойлору тоо этектерин эрозиядан сактайт, ал ным сактоочу жай болуп саналат. Эл арасында арчадан жасалган бешикте жаткан бала таланттуу баатыр болуп чоңоёт деп бекер айтылбайт [8]. Арчадан жасалган саркофаг өлгөндөрдүн денесин чиритпейт деген ишеним да бекеринен эмес. Бишкектин тарых музейинде Кочкор айылынан арчадан жасалган табытта жаткан аялдын мумиясы табылган. Ал 500 жыл мурун жерге берилген деп божомолдонууда [9].

Учурда арчанын жыгачы өтө кеңири колдонулуп жатат, андан жыгач эмеректерди боёш үчүн чайыр алынат, ошондой эле эфир майын чыгарууда жана карандаш жасоодо да колдонулат. Ошондуктан аны көбүнчө карандаш дарагы деп аташат.

Шренк карагайы – 1400-2800 метр бийиктикте кездешет. Эң чоң карагайдын узундугу 50 метр, ал эми сөңгөгүнүн диаметри эки метрге чейин жетет. Мындай карагайлардын баш жагы тар пирамида түрүндө болот. Аталган дарак жаркыраган разряддарды пайда кылган электромагниттик талааны бөлүп чыгарышы менен уникалдуу болуп саналат. Күн күркүрөөрдөн мурун же күүгүм киргенде эң бийик карагайлардын чокусу көк жалын болуп жаркырайт. Ошол маалда карагайдын учтуу чокулары чоң шамды элестетет.

Кыргызстандын шарттарында Тянь-Шань карагайларынын эң көп тараган түрү – Шренка карагайы. Бул коюу, баш жагы конус сымал, бийиктиги 60 метр, диаметри бир жарым метрге жеткен кооз дарак. Карагай 380-450 жылга чейин жашайт. Эң күчтүү карагай түрлөрү Тескей Ала-Тоо жана Күнгөй Ала-Тоонун боорлорунда кездешет. Ал жакта карагайдын өсүшү үчүн абдан ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Тянь-Шань карагайларынан түзүлгөн токойлор республиканын токой аянтынын 12%дан ашыгын түзөт. Карагайдын жыгачы жеңил, ак жана жумшак болот. Алар курулушта, музыкалык аспаптарды жасоодо колдонулат. Андан чайыр, скипидар, канифоль, жыгач уксусу жана таниндерди бөлүп чыгарышат.

Семенов кок карагайы – бийиктиги 30 метрден ашык, коюу, кочкул жашыл ийнелери бар жана баш жагы пирамида сыяктуу. Бул дарак жогорку декоративдик касиеттери менен өзгөчөлөнөт. Кыргызстандагы карагай токойлору 6 миң гектар аянтты ээлейт, негизинен алар Чаткал кырка тоосунда таралган.

Ош аймагында гүлдөгөн **пахта талаалары** укмуштуудай кооздугу менен таң калтырат. Чоң ачык түстөгү гүлдөрү бир гана күн жашайт. Эң таң калыштуусу ар бир гүлдүн түсү бир күн ичинде башынан аягына чейин өзгөрөт. Алгач бүчүрлөр гүлдөгөндө, желекчелер коюу ак болуп андан кийин кызгылт түскө боёлот, түштөн кийин кызылга айланып аягына чейин дээрлик коюу кызыл түстө болот, андан соң соолуп калышат. Гүлдөгөндөн кийин үрөөндөр түкчөлөр менен капталган кабыктын ичинде быша баштайт. Бул пахта буласы. Пахталар жапырт ачылган маалда пахта талаалары кар бүртүкчөлөрү менен капталгандай абдан кооз болот. Пахтадан баалуу була гана эмес, өсүмдүк майы, кагаз, кинолента, кебез, айнек жана башка көптөгөн буюмдар да өндүрүлөт.

Тянь-Шаньды пияздын өлкөсү деп аташат. Чындыгында бул жерде **тоо пияз** абдан көп. Ал тоо этектеринен кардуу тоо кыркаларына чейин өсөт. Жалпысынан Кыргызстанда 60тан ашык пияздын түрлөрү кездешет. Көптөгөн түрлөрү жегенге жарактуу, аларды толугу менен пияздын ордуна колдонууга мүмкүн. Тоо пиязынын кээ бир түрлөрү ушунчалык кооз болгондуктан, аларды декоративдик өсүмдүктөр катары колдонууга болот. Аларды толугу менен гүлзарларды кооздоо үчүн гүлдөрдүн ордуна да колдонууга мүмкүн.

Кыргызстанда **ири чекенде** токойлору кездешет. Бул жерлерден жылына 1000 тоннадан ашык түшүм алынат. Анын бутактарында 2%дан ашык эфедрин, ошондой эле таниндер бар. Ошондуктан ал илгертен дары өсүмдүк катары колдонулуп келген. Эфедрадан алынган эфедрин бронхиалдык астманы, көк жөтөлдү жана башка ооруларды айыктырат. Анын жакын туугандарынын (карагай түрлөрү) токойлордо өсүшү ал эми эфедранын чөлдүү талаа жана тоолуу аймактарда өскөндүгү абдан таң калыштуу. Орто эфедра деп аталган эфедра түрү Ысык-Көлдүн тегерегиндеги Боом капчыгайындагы тоо боорунда кездешет [10]. Анын курамында эфедрин жок, ал отун катары колдонулат.

Чычырканак укмуштуу өсүмдүк. Кыргызстанда ал Ысык-Көлдүн жээгинде гана эмес, ошондой эле дарыянын жээктериндеги дээрлик бардык аймактарда кеңири таралган. Ал басып өткөнгө мүмкүн болбогон жыш, калың токойлорду пайда кылат. Жергиликтүү тургундар ага чычырканак деп келишет. Ал дарыянын жээктеринде өсөт. Бул өсүмдүк эки этектүү: эркек жана ургаачы гүлдөр башка-башка бадалдарда жайгашат. Ананастын даамына окшош кызгылт сары кычкыл жемиштер бадалдын бутактарына тыгыз жармашкан, орус тилиндеги облениха аталышы да ушундан келип чыгат. Ал Чу дарыясынын жайылмасында жана Ысык-Көлдүн жээктеринде кеңири таралган. Чычырканактын ширесинен алынган майдын дарылык касиети бар, ал жаралардын тез айыгышына өбөлгө түзөт. Чычырканактын мөмөсүндө каротин, алма жана башка органикалык кислоталар (2,7 %га чейин),

шекер (3,5 %га чейин), таиндер, С, В2, Е витаминдери жана башкалар бар. Ал медицинада кеңири колдонулат. Аталган жемиштен алынган чычырканак майы өзгөчө баалуу болуп эсептелет. Чычырканак учурда Кызыл китепке киргизилип мыйзам чегинде корголууп келет [11].

Жоогазындар – Тянь-Шаньдын сыймыгы. Дүйнө жүзү боюнча 80ден ашык жоогазындын түрү бар, алардын дээрлик 70 түрү Борбор Азияда өсөт. Биздин өлкөдө жапайы жоогазындын 22 түрү бар, анын ичинен 8 түрү өтө сейрек кездешет. Грейг жоогазыны жоогазындардын падышасы болуп саналат. Бул жоогазын түрүнүн гүлдөрү өтө чоң жана жалбырактарында тактар бар. Алардын арасында Альберт жоогазынынын гүлдөрү чоң ачык кызыл, кочкул кызыл же сары түстө, ал эми ортосу кара болот; Кауфман жоогазыны сыртынан кызгылт көк түстө, ичи болсо ак же кызгылт, түбүндө сары тактары бар же агыш түстө болот. Ал абдан сейрек кездешет. Островский жоогазыны кыпкызыл, кызгылт, сары-кызыл же сары болот ал эми ортосунда кара тактары бар. Бул гүлдөр Кызыл китепке киргизилген. Ошондой эле маданият жаатында да колдонулуп өлкөдөгү ботаникалык бакчаларга эгилген. Жоогазын гүлдөрүн жулууга катуу тыюу салынган.

Уу коргошун. Аталган гүлдүн түрү дээрлик зыянсыз. Анын сабагы бийик, көк жана кызгылт көк гүлдөрү бар, жалбырактары болсо терең кесилген. Бирок аталган гүлдүн түрү жөнөкөй эмес. Ал гүлдүн тамырында абдан күчтүү уу бар. Ал башка уулар сыяктуу эле микродозада дарылык максатта колдонулат. Бул Ысык-Көл тамыры абдан белгилүү.

Каперс – кургак жерлерде өскөн көп жылдык, чөптүү, тикендүү, сойлоочу өсүмдүк. Жолдун, каналдардын жээгинде, эски айдоо жерлеринде, таштардагы жана имараттардагы жаракаларда өсөт. Бийик тоолордо кездешпейт. Май-июнь айларында гүлдөп июль-август айларында мөмө берет. Бышкан мөмөлөрү кызыл жана таттуу болот. Каперстин бышканга чейинки мөмөлөрү кичинекей дарбыздарды элестетет. Каперс азык жана дары чөп, ал бал өсүмдүгү да болуп саналат.

Тянь-Шань чырашы. Кыргыз тоо флорасы өзүнө 15 эремурус түрүн камтыйт. Окумуштуулар бул өсүмдүктүн тамырынан өзгөчө зат – эремуранды табышкан. Эгер аталган затты балмуздакка кошсо ал көпкө чейин эрибейт. Байыркы мезгилде эремурустун тамырларынан алынган желимди эритмелерге кошуп андан мечит менен сарайларды куруу үчүн бекем кыштарды жасашкан.

Эдельвейс – 2000 метрден ашык бийиктикте кездешкен өсүмдүк. Ошондуктан бул күмүш түстүү укмуштуудай гүл альпинизмдин жана бийик тоонун символу катары таанымал. Эдельвейс Кыргызстанда

кеңири таралган. Ленин чокусунун астындагы көлдөрдүн айланасында көптөгөн эдельвейстер гүлдөйт. Өзгөчө чоң эдельвейстер Жети-Өгүздө жана Соң-Көл көлүнүн жээктеринде кездешет.

Айгүл гүлү. «Айгүл» бул – жергиликтүү шартка ылайыкташкан, Кыргызстандын түштүгүндөгү, «рябчик» түркүмүнө кирген эндемик гүл өсүмдүгү. Гүлдүн илимий аталышы *Fritillaria* (лат. *Fritillus* – оюн кубиктери салынган гүлдүн таажысы сымал стакан) деп аталат. Орус тилиндеги «рябчик» аталышы гүл желекчелеринин ала-була чаар түстөрүнөн улам жана ушундай эле түскө ээ рябчик чымчыгынын атынан улам келип чыккан. «Рябчиктер» – мандалак, байчекей, нарцис, лилия, ландыш, конгуроо гүлү сыяктуу пияз сымалдуулардын тобуна жакын келет.

«Айгүл» – бул бою 1-1,5 метрге чейин жеткен, узун жашыл жалбырактар каптаган сөңгөк сабактуу гүл өсүмдүгү. Илимпоздордун айтымында, айгүл гүлү жети жылда бир гана өсүп чыгат жана жети жылдан кийин гана гүл ачат. Ошондой эле жыл сайын бирден гана кызгылт сары түстөгү гүл мөмөсү кошулуп турат. Мындан улам гүлдү көрүп, анын жашын аныктаса болот. Улуттук Илимдер Академиясынын маалыматына ылайык, бул эндемик Туркестан тоо кыркаларынын боюндагы Баткен облусунда гана кездешкендиктен жок болуп бара жаткан өсүмдүктөр түрүнө кирет, ошондуктан Кыргызстандын Кызыл китебине да киргизилген [12].

Мындан дагы кызыктуусу айгүл гүлү Кара-Булак айылынын жанындагы Айгүл-Таш деп аталган аска таштуу тоонун чукул капталында гана өсөт. Аталган аска таштуу тоо Баткен облусунан 15-18 чакырым алыстыкта жайгашкан. Бул жер үчүн апрель айы кооздуктун мезгили. Себеби апрель айында айгүл гүлү гүл ачып, тоо бетин көркө бөлөйт. Айгүл гүлүнүн ачканын ким көрсө, ал чексиз бакытка бөлөнөт деп эсептелинет. Бирок аны көрүү баарына эле буйруй бербейт, себеби гүлдөө мезгили болгону эки жумага гана созулат.

Ошондой эле гүлдүн дагы бир уникалдуу өзгөчөлүгү Айгүл-Таш аска таштуу тоосунун күңгөй бетинде эмес, көлөкөлүү тескейинде өскөндүгү. Тескей тарабын көлөкөлөтө тоскон тоо болсо эл ичинде Козу-Улан-Таш деп аталат. Айгүл гүлү тууралуу дагы бир кызыктуу факт: ал, ай толгондо гана гүл ачат. Бир караганда гүлдүн ичинен шүүдүрүм тамчыларды байкоого болот, алар эл ичинде «Айгүлдүн көз жашы» деп аталат. Перс тилинде бул гүл «Марьямдын көз жашы», Европада «Мариянын көз жашы» же «Богородицанын / Мадоннанын көз жашы» деген аталыштарды алып жүрөт. Жергиликтүү уламыштарда, жомоктордо, мифтерде аны тоолуу аймактын символу, сүйүүнүн, бакыттын, эрктүүлүктүн гүлү катары белгилүү.

Адабияттар:

1. <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/nature/page/68/>
2. Атлас Киргизской ССР. Том 1. Природные условия и ресурсы. – М.: ГУКК, 1987.
3. Бондарева В.Я. Почвы бассейна р. Сары-Джаз. – Ф.: Илим, 1968.
4. Лунькин Ю.М., Лунькина Т.В. Туристские зоны Киргизии. – Ф.: Кыргызстан, 1989.
5. Головкова А.Г. Растительность Центрального Тянь-Шаня. Ч. I. - 1959.
6. <https://www.advantour.com/rus/kyrgyzstan/arslanbob.htm>
7. Национальный доклад о состоянии окружающей среды Кыргызской Республики за 2006-2011 годы. / ред. С.С. Атаджанов и др. – Б., 2012.
8. Сохранение биоразнообразия Центральной Азии: Киргизстан / ред. Ю. С. Тарбинский и О. Б. Переладова. – Б.: WWF, 1997.
9. Иссык-Куль. Нарын: Энциклопедия / гл. ред. М.Борбугулов. – Ф.: Гл. редакция КСЭ, 1991.
10. Верещагин А. П., 2005. Итоги 10-летней деятельности заповедника // Биосферная территория «Ысык-Кёль», вып. 3.
11. Дыйканова Ч.К., Шихотов В.М., Верещагин А.П., Куликов М.С., Растительный покров Сарычат-Эрташского заповедника и экологические условия его формирования // Биосферная территория «Ысык-Кёль». - В. 3. – Бишкек, 2005.
12. Красная книга Кыргызской Республики. 2-е изд.; под ред. А.А. Давлеткельдиева, Э.Дж. Шукурова и др. – Б.: ГАООСИЛХ, БПИ НАН КР, ЭДК «Алейне», 2007. илл. <http://www.nature.gov.kg>
13. Сарсеитова А.Ш. Туристические объекты Баткенской области. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. - №. 4. - С. 181-186.
14. Сарсеитова А.Ш. Туристические объекты Таласской области. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2020. №. 2. С. 81-85.